

BATI KARADENİZ'DE BİR ANTİK KENT KAZISI: TİOS (FİLYOS)

İHSAN F. SÖNMEZ* - BÜLENT ÖZTÜRK**

TİOS (FİLYOS): EXCAVATIONS AT AN ANCIENT CITY ON THE WESTERN BLACK SEA

Abstract

The ancient city of Tios is located in the Filyos township of the Çaycuma District of Zonguldak province, in the western Black Sea region. The archaeological excavations at Tios were started with the co-operation of the Museum of Karadeniz Ereğli and the Department of Archaeology, University of Trakya in the summer of 2006, and continued in the summer of 2007, under the direction of Prof. Dr. Sümer ATASOY. The excavations are financed by the Governorship of Zonguldak and Ministry of Culture and Tourism. Visible remains of the ancient city – the coastal defensive walls, castle walls, aquaduct, theatre, defensive tower, vaulted gallery, a number of tombs and the port with its breakwaters – dated to the Roman and Byzantine periods. Field work in 2007 included excavations at the acropolis, city centre, theatre and necropolis, surface artefact collections were made, and geomagnetic studies were carried out. In the city centre the remains of a nymphaeum, bath, and paved roads were partially uncovered; many small finds were made. In addition, work started on evaluating the Greek and Latin inscriptions of the city.

Key words: Tios, Tieion, Ancient City, Filyos, Çaycuma, Zonguldak, Black Sea, Roman, Byzantine, Archaeology.

Özet

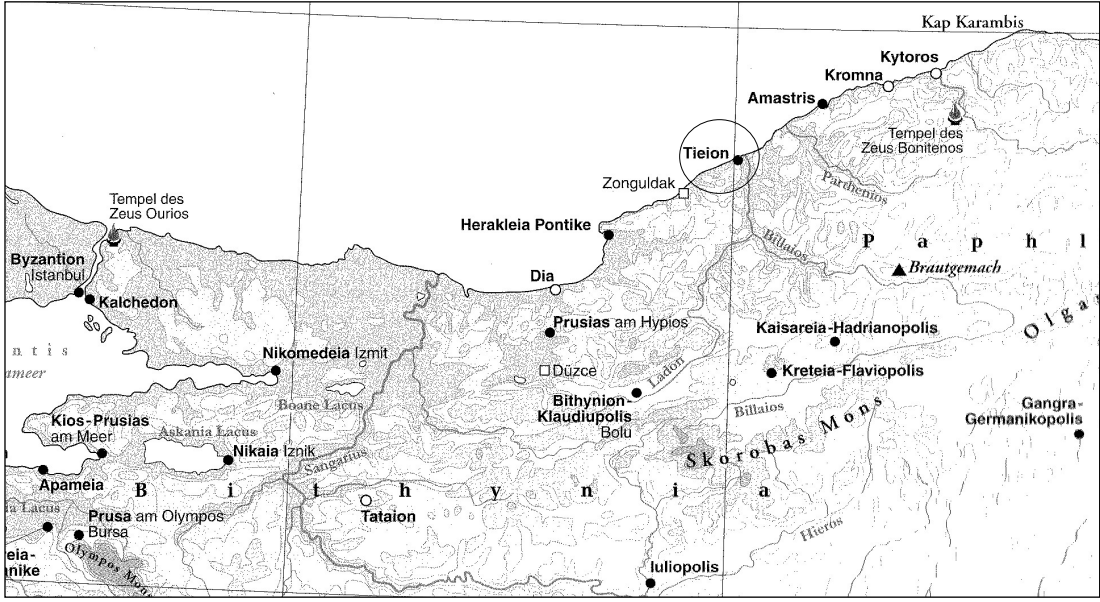
Tios Antik Kenti, Batı Karadeniz Bölgesi'nde, Zonguldak İli, Çaycuma İlçesi, Filyos Beldesi'nde bulunmaktadır. Zonguldak Valiliği İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği ile Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından desteklenen arkeolojik kazılar, Karadeniz Ereğli Müzesi ve Trakya Üniversitesi işbirliğinde, Prof. Dr. Sümer Atasoy'un başkanlığında yürütülmekte olup, 2006 yılında bitki örtüsü temizlik çalışmaları ve test sondajları olarak başlatılmış, 2007 yılında ise bilimsel kazılar şeklinde devam etmiştir. Antik kentten Roma ve Bizans devirlerine ait kale duvarları, liman surları, liman, iki mendirek, su kemeri, tiyatro, savunma kulesi, tonozlu galeri ve mezar kalıntıları görülebilmektedir. 2007 yılı çalışmaları; akropol, kent merkezi, tiyatro ve nekropol alanındaki kazıları, yüzey araştırmasını ve jeomagnetik çalışmaları kapsamaktadır. Kent merkezinde bir nymphaeum, hamam ve taş döşeli yollar kısmen ortaya çıkarılmış; birçok küçük buluntu ele geçirilmiştir. Bunlara ek olarak kente ait Hellence ve Latince yazıtların değerlendirilmesine başlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tios, Tieion, Antik Kent, Filyos, Çaycuma, Zonguldak, Karadeniz, Roma, Bizans, Arkeoloji.

* Klasik filolog.

** Klasik filolog, Doktora öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı.

Konu üzerinde çalışmamıza müsaade eden ve gerekli ön bilgileri sağlamamıza yardımcı olan kazı başkanı Prof. Dr. Sümer ATASOY'a; fotoğraf arşivinden yararlandığımız Yard. Doç. Dr. Özkan ERTUĞRUL ve Öğr. Gör. Dr. Eser KORTANOĞLU'na teşekkür ederiz.

Harita 1: Roma Devri Bithynia Haritası, MAREK 2003.

Tios Antik Kenti, Zonguldak'ın kuzeydoğusunda, Çaycuma İlçesi'ne bağlı bir sahil beldesi olan Filyos'ta bulunmaktadır (Harita 1). Bugüne kadar gözardı ve ihmal edilmiş olan bu antik kent, burada başlayan bilimsel arkeolojik kazılarla birlikte gün yüzüne çıkarılacak ve böylece önemini arttıracaktır.

Kentin tarihine ilişkin antik kaynaklardan edinebildiğimiz bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu bilgiler ışığında kentin M.Ö. 7. yy'da Tios adlı bir rahibin önderliğinde kurulan, Miletos kolonisi olduğunu öğrenmekteyiz; zira kentin taşıdığı "Tios" adı da kurucusundan gelmektedir.¹ Ancak kent, söz konusu kaynaklarda "Tieion" ve "Teion" adlarıyla da anılmaktadır. Kent, günümüzde kullanılan "Filyos" adını ise, yerleşimin hemen doğusunda denize dökülen Billaios Irmağı'ndan almış olmalıdır.

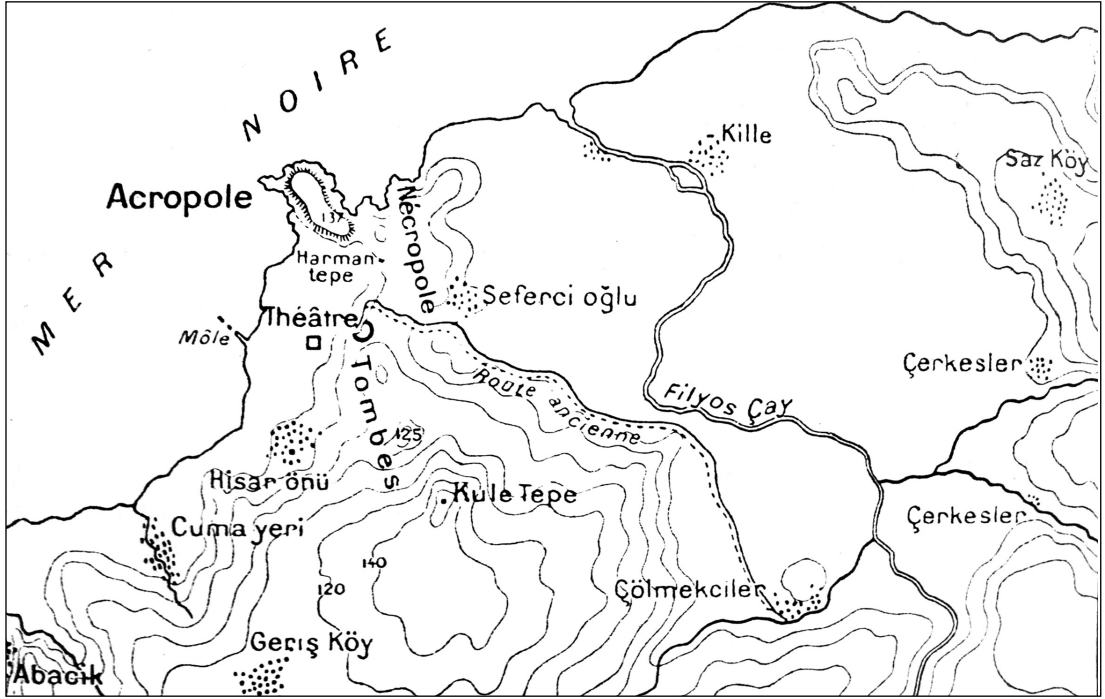
Tarihi boyunca, Herakleia Pontika (= Ereğli) ve Amastris'in (= Amasra) gölgesinde kalan kent, M.Ö. 70 yılına kadar, bölgede bulunan çeşitli krallıklara bağlı olarak varlığını sürdürmüştü; bu tarihte ise Romalılar tarafından yıkılıp yağma edilmiştir. Daha sonra yeniden inşa edilerek tüm Roma İmparatorluk Devri boyunca Roma eyaletlerine bağlı, bir

ticaret ve balıkçı kenti olarak yaşamına devam etmiştir. Bizans Devri'nde önemli bir piskoposluk merkezi hâline gelmiş olan kent, Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde giderek önemini yitirerek küçük bir balıkçı kasabasına dönüşmüş, bugün ise belde olarak hâlâ bu konumunu sürdürmektedir.

19. yy'ın ikinci yarısından itibaren kentle ilgili çoğu yabancı araştırmacılar ve seyyahlar tarafından olmak üzere arkeolojik, tarihsel, epigrafik ve nüvizmatik araştırmalar yapılmış ve bu araştırmaların sonuçları yayımlanmıştır;² fakat 2006 yılına kadar burada herhangi bir bilimsel arkeolojik kazı çalışması yapılmamış, sadece yüzeyde görülen kalıntıların kayıtlara geçilmesi ile yetinilmiştir.

TIOS ANTİK KENTİ ARKEOLOJİK KAZILARI

Zonguldak Valiliği İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği ile Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından desteklenen arkeolojik kazılar, Karadeniz Ereğli Müzesi ve Trakya Üniversitesi işbirliğinde, Prof. Dr. Sümer Atasoy'un başkanlığında yürütülmekte olup, 2006 yı-

Harita 2: Tios Antik Kenti Haritası. (ROBERT 1937: 270, fig. 2)

İnada bitki örtüsü temizlik çalışmaları ve test sondajları olarak başlatılmış, 2007 yılında ise bilimsel kazılar şeklinde devam etmiştir.

2007 yılı kazı ekibinde 6 öğretim üyesi, 4 uzman-arkeolog, 2 uzman-epigrafist ve 15 arkeoloji-sanat tarihi öğrencisi bulunmaktadır. Ekip üyeleri Trakya, Marmara, İstanbul, Eskişehir, Çanakkale, Uludağ ve Ege Üniversiteleri mensuplarıdır. Ayrıca ekip içinde Avustralya Melbourne Üniversitesi'nden bir keramik uzmanı da görev almıştır.

Filyos Beldesi'nin bulunduğu alanda antik kentten toprak üstü kalıntısı olarak; kale ve sahil surları, su kemeri, tonozlu galeri, tiyatro, savunma kulesi ve mezarlara ait kalıntılar görülebilmektedir. Kentin ayrıca bir limanı ve bugün tamamen su altında bulunan iki mendireği mevcuttur. Bu sene yapılan çalışmalarda ise kısmen taş döşeli yollar, hamam ve *nymphaeum* olarak düşünülen mimari yapılar ile pek çok küçük buluntu ortaya çıkarılmıştır.

Akropol / Kale Tepesi: İlk yerleşim yeri, kentin kuzeyindeki, denize dik olarak uzanan Antik Tios Kenti'nin akropolü konumundaki Kale Tepesi üzerindedir (Resim 1d). Bugün burada, Orta Çağ kalesine ait duvarlar ile Hellenistik-Roma devirlerine tarihlenen bir kule kalıntısı bulunmaktadır (Resim 1a). Kalenin duvarları 2003 yılında restore edilerek yenilenmiştir.

Bu sene yapılan kazı çalışmalarında ise bir sarnıç ve altındaki platform (Resim 1c) ile künk kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, açılan bir sondajda (Resim 1b) Arkaik Devir'e ait olabileceği düşünülen siyah figürlü çanak-çömlek parçaları ile Hellenistik, Roma ve Bizans devirlerine ait çeşitli çanak-çömlek parçaları bulunmuştur.

Doğu Tepesi: Kale Tepesi'nin doğusunda, bugün Elektronik-Radar Mevzi Komutanlığı'nın yer aldığı Doğu Tepesi üzerinde yapılan yüzey araştırmalarında, mermer sütun ve kaidesi, yazıtlı bir mezar steli, taş lahitler ve tuğla mezarlar olduğu tespit edilmiştir.

Resim 1a: Kale üzerinde bulunan kuleye ait kalıntılar; 1b: Açılan bir sondaj; 1c: Sarnıç ve platform; 1d: Akropol / Kale Tepesi'ne ait genel görünümü

ROBERT 1937: 270'deki kent haritasında bu bölge, nekropol alanı olarak değerlendirilmiş olup, önümüzdeki dönemlerde burada yapılacak kazı çalışmalarıyla, söz konusu bölgenin fonksiyonu tam olarak anlaşılacaktır (bkz. Harita 2).

Antik Liman ve İki Mendireği: Kale Tepesi'nin batısında, bugün kısmen su altında kalan antik liman bulunmaktadır (Resim 2a, b, c). Denizin içerisinde, bu limana ait, 6 metre genişliğinde ve 100 metreden daha fazla uzunluğa sahip iki mendirek kalıntısı yer almaktadır (Resim 3). Söz konusu antik liman ile bugün tamamen su altında kalmasına rağmen akropolden bakıldığında görülebilen ve büyük taş bloklarla yapılmış olduğu anlaşılan limana ait iki mendirek, kentin hem ticari hem askerî yönden önemini ortaya koymaktadır. İleride yapılacak sualtı kazılarıyla, bunların tamamının incelenmesi planlanmaktadır.

Sahil Suru: Antik limanın rıhtımından iti-

baren kent içine doğru sahil suru uzanmaktadır (Resim 4). Çeşitli dönemlerde onarılarak kullanılan surun kalınlığı 1 metre, mevcut yüksekliği ise 5 metredir. Bugün surun ancak 50 metre uzunluktaki bir bölümü görülebilmektedir.

Buradaki kazı çalışmalarına 2007 yılında başlanmış olup, bu çalışmaların önümüzdeki dönemlerde de devam etmesi ve sahil surlarının tamamının ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Tiyatro: Filyos'un girişinde ve karayolunun hemen kuzeyinde yer almaktadır (Resim 5a, b, c). Kentin güneyindeki yamaca yaslanmış şekilde, eğimli araziye uygun olarak inşa edilmiş olan tiyatro, Roma Devri'ne aittir. Taş oturma sıralarının bir bölümü sökülerek, geç dönemlerde yapılan inşaatlarda kullanılmıştır. Yürütülen kazı çalışmaları sırasında tiyatronun sahne kısmı ve oturma koltuklarının bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. Burada yapılan temizlik çalışmalarında 2

Resim 2a: Antik limana ait genel görünüm; 2b: Kale Tepesi'nden görünümü; 2c: Yakın görünüm.

Resim 3: Antik limana ait ve denizin hemen altında görülebilen iki mendirek kalıntısı.

Resim 4: Antik limandan itibaren kent içine doğru uzanan sahil suru kalıntıları.

adet heykel parçası bulunmuştur (Resim 7a, b). Ülkemiz Karadeniz sahilinin günümüze kadar korunmuş, bilinen tek tiyatro yapısı

olup, tamamen açıldığında ise kentin şüphesiz en dikkat çeken yapılarından biri olacaktır.

Antik Kent Merkezi / Bahçe: Sahil surunun güneyinde bulunan ve halk arasında “Bahçe” olarak anılan bölgede (Resim 6), arkeo-jeofizik yöntemi ile yapılan çalışmalarda, antik kente ait yapılar tespit edilmiş; buradaki sondajlarda, Hellenistik Devir’e tarihlenen sur duvarları, Roma ve Bizans devirlerine ait yapı kalıntıları ile Roma Devri sikkeleri ve çanak-çömlek parçaları ortaya çıkarılmıştır.

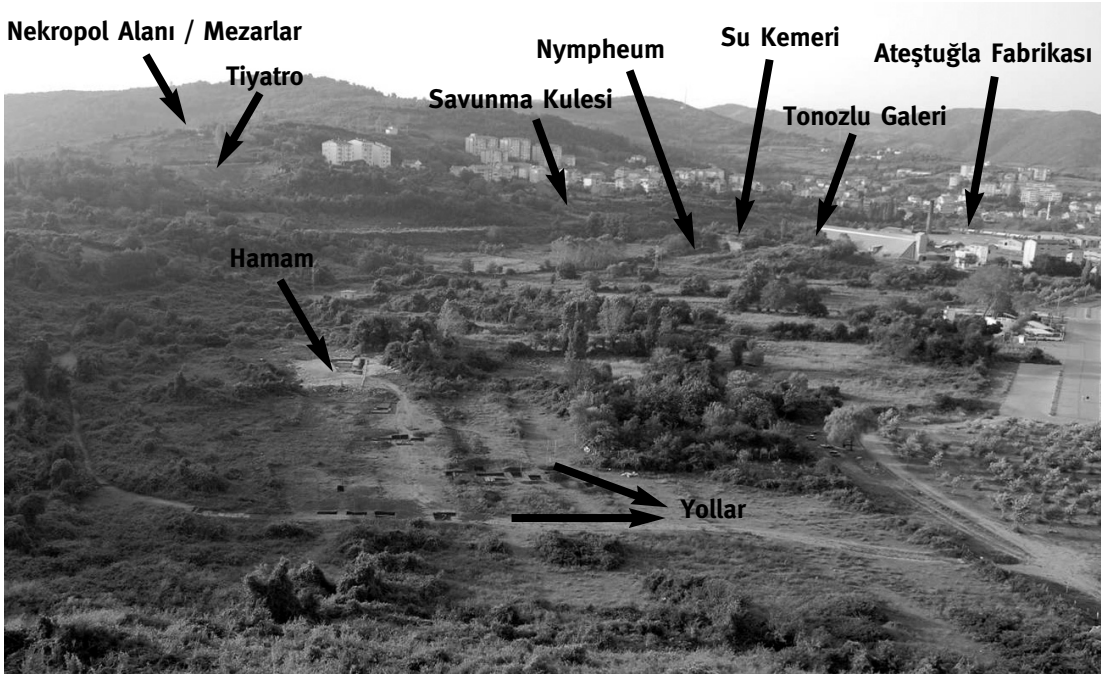
Antik kent merkezinin bulunduğu bu alanın üzerinde bugün Ateştuğla Fabrikası ile yöre halkına ait tarla ve bahçeler bulunmaktadır. Bu alanda şu yapılar sıralanmaktadır: Yollar, hamam, su kemeri, *nymphaeum*, tonozlu galeri.

Yollar: Söz konusu alanda yapılan sondajlarda, kente ait taş döşeli yollar tespit edilmiş olup, bunların ortaya çıkarılmasına başlanmıştır (Resim 8a, b, c). Söz konusu bu yollara ait bir taş üzerinde kabartma şeklinde, Antik Çağ’da bolluğun ve bereketin sembolü olarak kullanılan, bir *phallos* betimi de görülmektedir (Resim 8c, d).

Hamam: Bölgede yapılan test sondajlarında bir yapı kalıntısına rastlanmış olup, yürütülen çalışmalarda yapının bir hamam olduğu anlaşılmıştır (Resim 9a). Yapının hemen alt kısmında ise *hypocaust* kısmı bulunmuştur (Resim 9b). Şu ana

Resim 5a, b, c: Tiyatronun çeşitli görünümüleri.

Resim 6: Antik kente Akropol/Kale Tepesi'nden bakış.

kadar sürdürülen kazılar sonucunda bu bölümde 100'e yakın sütun olduğu belirlenmiş ve bunların ortaya çıkarılmasına başlanmıştır. Önümüzdeki dönem kazılarda ise, bu sayının daha da artacağı düşünülmekte ve ayrıca yapının tüm bölümleriyle birlikte gün ışığına kavuşturulması amaçlanmaktadır.

Su Kemerli: Ateştuğla Fabrikası'nın doğusunda bir su kemerli kalıntısı bulunmaktadır (Resim 10). Kente uzak mesafelerden su taşıdığı düşünülen bu yapının sadece 4 kemerli günümüze kadar ulaşmayı başarabilmiştir. Söz konusu bu su kemerinin, Filyos'un hemen yakınındaki Çayır Köyü'nde bulunan su kemerli kalıntısıyla bağlantılı olabileceği düşünülmektedir.³

Nymphaeum: Su kemerinin hemen yakınında ise, *nymphaeum* olduğu düşünülen bir yapı bulunmuştur (Resim 11a, b). Bu bölgedeki kazı çalışmalarında çok sayıda çanak-çömlek ve mimari parçaya da rastlanmıştır. Önümüzdeki sezon yapılacak kazılarda bu

yapının tümünün ortaya çıkarılması planlanmaktadır.

Tonozlu Galeri: Ateştuğla Fabrikası'nın hemen doğu kesiminde, tuğladan yapılmış tonozlu bir galeri bulunmaktadır (Resim 12). İşlevi henüz tam olarak anlaşılamayan yapı, halk arasında "yeraltı şehri" olarak bilinmektedir. İçerisinde birçok bölmeler ve odalar bulunan bu yapının üzerinde jeo-elektrik ölçümler yapılmıştır. Burada sürdürülecek çalışmalarla söz konusu tonozlu galerinin yapısal işlevi anlaşılacaktır.

Ayrıca, fabrikanın 1945-46 yıllarındaki ilk yapımı ve sonraki yıllarda yapılan ilave inşaatlarında; *pithos*'lar (Resim 13), mimari parçalar, mermer kilise levhaları ve sütun kaideleri ortaya çıkarılmış olup, bunların bir kısmı fabrika bahçesinde sergilenmektedir.

Savunma Kulesi: Halk arasında "Kilise" olarak bilinen ve antik kent ile limanını yukarıdan gören bu yapı kalıntılarının, bir savunma kulesine ait olduğu öngörülmektedir (Resim 14). Yapılan ön çalışmalarda ya-

pının ne tür bir amaca hizmet etmiş olduğu henüz tam olarak tespit edilememiş olup, önümüzdeki dönemlerde burada sürdürülecek kazı çalışmalarıyla bu konunun da aydınlığa kavuşturulması amaçlanmaktadır.

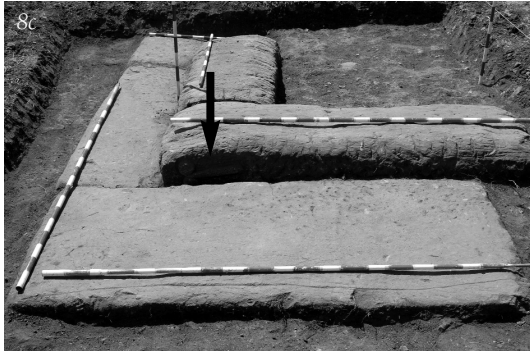
Nekropol / Mezarlar: Tiyatronun üst tarafındaki tepelerde, nekropol olarak adlandırılan alanda antik kente ait mezarlar görülebilmektedir. Ayrıca Harita 2'de görüleceği üzere, Doğu Tepesi'ndeki alan, ROBERT 1937'de nekropol olarak değerlendirilmiştir. Son derece zengin bir mimari çeşitlilik gösteren bu mezarlar, ne yazık ki define arayanların yaptıkları kaçak kazılarla tahrip edilmiştir (Resim 15a, b). Özellikle kentin sosyal yaşamının anlaşılmasında önemli bir bilgi kaynağı olacak bu mezarların tahrip edilmesi karşısında oldukça üzgün olan kazı başkanı Prof. Dr. Sümer Atasoy, diğer mezarların ve yapıların tahrip edilmemesi ko-

Resim 7a, b: Tiyatro çalışmalarında bulunan heykel parçaları.

Resim 8a, b: Kent merkezinde ortaya çıkarılan taş döşeli yollar.

Resim 8c, d: Taş döşeli bir yol ve buradaki bir taş üzerinde kabartma olarak görülen phallos betimi.

Resim 10: Su Kemer.

tiğimiz gibi, bu devre ilişkin antik edebi kaynak bilgilerimiz oldukça sınırlıdır.

Bu yazıtlardan şu genel sonuçlara ulaşabilmekteyiz:

Tios ve civarında bulunmuş miltaşlarından, Roma imparatorları ve eyalet valileri tarafından, kentin diğer bölgelere ulaşımını sağlayan mevcut yolların yenilendiğini öğreniyoruz.⁶ Bu durum, Roma İmparatorluğu'nun hem askerî hem de ekonomik açıdan kente önem verdiğinin açık bir göstergesidir.

Tios'un, denizyolu ticaretiyle uğraşan gemicilerine ait, başta Kırım olmak üzere, Karadeniz sahil bölgelerinde bulunmuş mezar taşları ise, deniz ticaretinin tüm Karadeniz Bölgesi'ne yayıldığına işaret etmekte; bu da, Tios'un ekonomik açıdan önem-

11a

11b

Resim 11a, b: Nymphaeum olduğu düşünülen yapı.

Resim 12: Tonozlu galerinin dıştan görünümü.

Resim 13: Ateştuğla Fabrikası'nın bahçesinde sergilenen bir pithos.

li bir ticaret merkezi konumunda olabileceğini bir kez daha göstermektedir.

Yazıtlar, kentin dinsel açıdan güçlü ve önemli yönünü de ortaya koymaktadır; zira bu yazıtlardan, Zeus, Helios, Dionysos, Asklepios ve Ana Tanrıça'nın kentte tapınım gördüğünü anlıyoruz.

Yapılan kazılarda ortaya çıkarılan tüm küçük ve büyük buluntular ise uzmanları tarafından incelenmiş ve ayrıca bunların çizimleri de yapılmıştır.

Bunun yanı sıra kazı ekibi Pazar günleri çevre gezileri de düzenlemektedir. Bu geziler esnasında eski yollar, kaya mezarları, lahit parçaları, köprüler ve su yollarına ilişkin kalıntılar tespit edilmiş olup, önümüzdeki dönemlerde bunlar da ayrıntılı olarak incelenecektir.

Kentin Önemi: Karadeniz'in çevresi; buraya kıyısı bulunan ülkelerin bilim insanları tarafından, Antik Çağ tarihi ve arkeolojisi

Resim 14: Savunma kulesi olduğu düşünölen yapıya ait kalıntılar.

Resim 15a, b: Mezar yapılarından örnekler.

açısından kapsamlı bir şekilde incelenmektedir. Bulgar, Romen, Rus ve Gürcü araştırmacıların yaptığı kazılar ve araştırmalar sonucunda, Karadeniz kıyılarında kurulmuş kentler ile bu kentlerin gerek komşuları gerekse Ege ve Akdeniz dünyasıyla ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkileri ortaya çıkarılmaktadır. Ülkemizin Karadeniz kıyılarının tarih ve arkeoloji yönünden araştırılması ise, ne yazık ki bugüne kadar yetersiz kalmıştır. Batıda İğneada'dan doğuda Sarp'a kadar Karadeniz kıyısını kapsayan alanda Türk ve yabancı bilim insanlarınca yapılan araştırma ve kazılar çok az sayıdadır.

Günümüzde Karadeniz kıyısı boyunca doğayı ve kültürel varlıklarımızı yok etmekte olan çarpık kentleşme ve geniş yol yapımla-

rı; geçmişe ait tarih, coğrafya ve folklor izlerini silmektedir. Bu nedenle Tios Kenti'nin araştırılması ve kazılması, Karadeniz tarihi ve arkeolojisi için büyük önem taşımaktadır. Yolları, meydanı, hamamı, dinî yapıları, evleri, depoları, dükkânları, mezarlarıyla büyük bir kentin ortaya çıkarılacağı ve bununla birlikte kentin önemini arttıracacağı düşünülmektedir. Ayrıca, antik kentin bu sayede hemen yakınındaki Amasra gibi eskisine oranla daha fazla turist tarafından ziyaret edileceği de beklenmektedir. Bu durum şüphesiz hem kentin hem de bölgenin ekonomisine katkılar sağlayacaktır.

Ama bir nokta daha var ki Tios'un önemini daha da arttırmaktadır: Bu da Tios'un, ülkemiz Karadeniz Bölgesi kıyı kesiminde, modern yerleşimin altında kalmayıp günümüze kadar ulaşmayı başarmış, bilinen "tek" antik kent olma özelliğidir. Kent, sahip olduğu bu ayrıcalıklı özelliğiyle, başta arkeologlar ve eskiçağ tarihçileri olmak üzere, konuyla ilgili tüm bilim insanlarının dikkatlerini üzerine toplayacak ve şüphesiz burada sürdürülen kazılar ilgiyle takip edilecektir.

Bu yörede başlamasına geç kalınan arkeolojik çalışmaların ileride daha kapsamlı bir şekilde devam etmesini ve hem Karadeniz hem de Küçük Asya tarihi ile arkeolojisine ışık tutmasını temenni etmekteyiz.

DİPNOTLAR

1. St. Byz. 624, 20-21.
2. Bu yayınların başlıcaları şunlardır: BOUTKOWSKI 1864; MENDEL 1901: 36-46; ROBERT 1937: 266-291; GÖKOĞLU 1952; FRANKE 1966; ROBERT 1980; WILSON 1980; MAREK 1993; TIB (1996); ESEN 2003; MAREK 2003.
3. Bu su kemeri kalıntısına ait fotoğraf için bkz. MAREK 2003: 70, Abb. 106.
4. Kente ilişkin yayımlanmış yazıtlar için bkz. MENDEL 1901; ROBERT 1937.
5. Kente ait söz konusu tüm bu yazıtlar tarafımızdan ayrıntılı olarak değerlendirilmekte olup,

bunların sonuçları önümüzdeki günlerde yayımlanacaktır.

6. Miltaşları ve yol yapım ağına ilişkin bkz. FRENCH 1988.

KAYNAKÇA

- BOUTKOWSKI 1864 = A. BOUTKOWSKI, *Recherches historiques sur la ville de Tium*, Paris 1864 (*non vidi*).
- ESEN 2003 = İ. ESEN, "Antik Tios/Tieion/Villaios (Filyos) Kenti", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı* (2003), 196-224.
- FRANKE 1966 = P. R. FRANKE, "Zur Chronologie der autonomen Münzen des bithynischen Tios", *Archäologischer Anzeiger* (1966), 58-67.
- FRENCH 1988 = D. FRENCH, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor, II: An Interim Catalogue of Milestones*, Ankara 1988.
- GÖKOĞLU 1952 = A. GÖKOĞLU, *Paphlagonia, Kastamonu* 1952.
- MAREK 1993 = C. MAREK, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen 1993.
- MAREK 2003 = C. MAREK, *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasien*, Mainz 2003.
- MENDEL 1901 = MENDEL, "Inscriptions de Bithynia", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 25 (1901), 1-92.
- ROBERT 1937 = L. ROBERT, *Études Anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Paris 1937.
- ROBERT 1980 = L. ROBERT, *A Travers l'Asie Mineure*, Athens 1980.
- St. Byz. (Stephanos Byzantinos, *Ethnika*) = *Stephani Byzantii: Ethnicorum, Quae supersunt ex recensione Augusti Meinekii*, Berolini 1849.
- TIB (1996) = K. BELKE (Hrsg.), *Paphlagonien und Honarias*, Vienna 1996.
- TIB = *Tabula Imperii Byzantini*.
- WILSON 1980 = D. R. WILSON, *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods: A New Survey with Particular Reference to Surface Remains Still Visible* [BA Dissertation, Oxford University, 1960].